

Godsdienst

VDT

2havo/vwo

Portfolio Jodendom LES 1

Tijdens de les maak je onderstaande opdrachten. Niet af in de les = huiswerk vóór de eerstvolgende les. Jouw eigen antwoorden kun je noteren op dit blad (digitaal of op papier). *Heb je vragen?* Stel ze aan je docent! Je leert het werkboek, je aantekeningen (filmpjes) én de opdrachten van het portfolio voor de toets. Alle opdrachten (je portfolio) neem je mee tijdens de afsluitende toets. De portfolio-opdrachten worden beoordeeld door de docent met O(nvoldende), (V)oldoende of (G)oed.

J1 **Verwerkingsstof** Bestudeer pag. 05 t/m 14 + 46 t/m 48 en maak de opdrachten hieronder

1. Lees blz. 05 en 06. Bestudeer opdracht 1 (blz. 06) uit het werkboek.

In welke twee landen wonen, wereldwijd gezien, de meeste Joden?

Zet achter elk land het juiste percentage (100% = 14 miljoen).

Israël 42% = 5,9 miljoen

1% van 14.000.000 (afgerond aantal Joden in de wereld) = 140.000.

VS 39% = 5,4 miljoen

Er wonen volgens de gegevens op bladzijde 6 in Israël 5.901.100 Joden;

dat wordt dat voor Israël: $5.901.100 \text{ gedeeld door } 140.000 = 42,15$ (afgerond 42%)

En voor de VS dus: $5.425.000 \text{ gedeeld door } 140.000 = 38,75$ (afgerond 39%)

2. **Wanneer ben je joods?** Leg uit: op welke twee manieren kun je als jood worden gezien?

Volgens de Joodse wet (de Halacha) ben je Joods als: 1) je bent geboren uit een Joodse moeder, en; 2) je niet als Jood bent geboren maar tot het Jodendom bent overgegaan (het Joodse geloof praktiseert). Voor jongens geldt dan dat zij besneden zijn. Je doet dan dus ook Bar Mitswa (mans) of Bat Mitswa (vrouw).

3. **Diaspora:** leg uit waarom juist in deze landen de meeste Joden wonen. Meer weten? Klik [hier](#).

Het woord diaspora (Grieks: διασπορά = verstrooiing) betekent "grootschalige verspreiding van een volk over verschillende delen van de wereld". Denk aan de Joodse diaspora die begon met de ondergang van het koninkrijk Juda in 586 v. Chr. (zie: Van Horen Zeggen deel 2, hoofdstuk 3).

4. Bereken **hoeveel procent** van het totale aantal Joden wereldwijd in Israël woont. *Zie vraag 1: 42%*

Waarom wonen er meer Joden buiten Israël dan binnen de Joodse staat Israël.

5. Leg dit gegeven uit met 2 verschillende verklaringen.

Vanwege de diaspora zijn Joden in verschillende landen komen wonen. Zij zijn bijvoorbeeld o.a. tijdens de Assyrische ballingschap (722 v.Chr. uit Israël) en de Babylonische ballingschap (587 v.Chr. uit Juda) weggevoerd en later ook in de Romeinse tijd gevlucht (vanwege hun geloof).

Daarnaast werden in de loop van de geschiedenis Joden vervolgd vaak vanwege hun geloof, denk bijvoorbeeld aan de Sefardische- en Azkenazische Joden en later in de jaren 30 Hitler-Duitsland. Joden vluchtten naar landen, waar ze niet vanwege hun geloof werden vervolgd. Daar bleven zij (en later hun familie) dan vaak wonen.

Bestudeer blz. 08 én 46 t/m 48.

6. Leg uit **waarom er in de 17e eeuw veel Joden naar Nederland kwamen.**

In de 2e helft van de 17e eeuw kregen Joden in Polen last van discriminatie en vervolgingen.

7. Leg uit hoe we aan de naam "**Sefardische Joden**" komen, klik [hier](#) voor meer info.

Omschrijf welke groep Joden hiermee wordt bedoeld en waar zij vandaan komen.

Sefardische Joden of Sefardim zijn Joden die oorspronkelijk in Spanje en Portugal leefden. In 1492 werden zij als gevolg van het verdrijvingsdiedict gedwongen Spanje te verlaten, óf zich tot het Christendom te bekeren. Rond 1497 gold dit ook voor Joden in Portugal. Sefardim is afgeleid van "Sefaràd" (Hebreeuws), dat Spanje betekent.

8. Maak opdracht 3a (blz. 09). Noteer hieronder de Sefardische familienamen.

D'Oliveira – Pais – D'Ancona – Sarphati – Da Costa

9. Leg uit hoe we aan de naam "**Azkenazische Joden**" komen, klik voor [hier](#) meer info.

Omschrijf welke groep Joden hiermee wordt bedoeld en waar zij vandaan komen.

Met Asjkenazische Joden worden alle Joden uit Oost-Europa bedoeld. De Asjkenazische Joden of Asjkenazim zijn een cultureel-religieuze groep binnen het Jodendom. De term "Asjkenazim" werd door Joden vanaf de middeleeuwen gebruikt voor Joden in Duitsland, die leefden in het gebied rond de Rijn en deze term verwijst naar Askenaz, de zoon van Gomer (Genesis 10:3). Vanaf de 9^e eeuw ontstond onder Joden namelijk het gebruik om Joden die in Duitsland rond de Rijn woonden Asjkenazim te noemen. Na de verdrijving van Joden uit Engeland en Frankrijk in de 13^e en 14^e eeuw werd met "Asjkenazim" alle Europese Joden, inclusief die uit Oost-Europa (waar veel Duitse Joden na de kruistochten naartoe trokken) bedoeld, maar exclusief die uit Spanje en Portugal, die Sefardim werden genoemd.

10. Maak opdracht 3a (blz. 09). Noteer hieronder de Azkenazische familienamen.

Frankfurter – Asscher – Weiner – Wiesenthal – Moskowitz – Polak

Joodse kenmerken. Bestudeer blz. 10 t/m 14. Meer info over het Jodendom? Klik [hier](#).

11. Maak opdracht 4 (blz. 11) en noteer hieronder bij elke foto minimaal 1 typisch joods kenmerk.

1. *Baard met pijpenkrullen (lange bakkebaarden)/ keppeltje*
2. *Davidster; joods symbool*
3. *Boekrollen, Hebreeuws leren (Bar Mitswa)*
4. *Moskowitz is een Azkenazische, Joodse achternaam*
5. *Keppeltje dragen*

Het geloofsboek van de Joden is de **TeNaCh** (Thora, Nebiim en Chetoebim). Meer weten? Klik [hier](#).

12. Leg uit wat wordt bedoeld met de begrippen Thora, Nebiim en Chetoebim.

Thora = Onderwijzing of Wet (leefregels), de 5 boeken van Mozes, (Pentateuch, eerste 5 boeken van het O.T.)

Nebiim = Profeten, vroege profeten (Jozua, Richteren, Samuël en Koningen) en late profeten (Jesaja, Jeremia, Ezechiël, plus 12 kleine profeten).

Chetoebim = Geschriften, bestaan uit een zeer diverse verzameling van literatuur (11 boeken).

13. Omschrijf in je eigen woorden de **3 kernpunten van het Joodse geloof**.

Pagina 12:

1) Eén God, de Schepper van al wat leeft (JHWH) de Koning of Heer "Adonai" eren.

2) Geloven in het Verbond tussen God en mensen (Thora van Mozes).

3) Het geloof in de Messias, Die namens God zal komen en Die zal zorgen voor het einde van lijden en onrecht in de wereld (Joden geloven niet dat Jezus de Christus ("Gezalfde") de Messias is).

14. Leg uit wat het verschil is tussen **liberaal** geloven en **orthodox** geloven.

Liberaal geloven wil zeggen dat je niet zo strikt, formeel of strak met leefregels (wetten en voorschriften) omgaat. Liberaal gelovigen proberen op die manier het moderne leven in overeenstemming te brengen met de leefregels uit hun geloofsboek(en). Ze zijn vaak wat meer modern.

Orthodox geloven wil zeggen dat je strikt, formeel of strak met leefregels omgaat. Orthodoxe gelovigen volgen daarom heel nauwkeurig de leefregels (wetten en voorschriften). Ze zijn vaak wat meer traditioneel.

15. Wat vind jij? Meneer van der Tuin is een gelovig christen. Hij vindt het belangrijk dat je op zondag geniet van het leven. Hij zegt: "Eén dag in de week mag je uitrusten van je werk en genieten met je familie en/ of vrienden. Op zondag werk je dus niet. Mijn kinderen mogen dan bijvoorbeeld geen huiswerk maken."

Leg uit waarom jij vindt dat hij een orthodox of een liberaal gelovige is.

Ik vind Van der Tuin orthodox/ liberaal, omdat: *Liberaal/ Orthodox uitgelegd (eigen mening) zie opdracht 14.*

Godsdienst

VDT

2havo/vwo

Portfolio Jodendom LES 2

Tijdens de les maak je onderstaande opdrachten. Niet af in de les = huiswerk vóór de eerstvolgende les. Jouw eigen antwoorden kun je noteren op dit blad (digitaal of op papier). *Heb je vragen?* Stel ze aan je docent! Je leert het werkboek, je aantekeningen (filmpjes) én de opdrachten van het portfolio voor de toets. Alle opdrachten (je portfolio) neem je mee tijdens de afsluitende toets. De portfolio-opdrachten worden beoordeeld door de docent met O(nvoldende), (V)oldoende of (G)oed.

J2

Verwerkingsstof

Bestudeer pag. 15 t/m 22 en maak de opdrachten hieronder

1. Zorg ervoor dat je eerst les 1 (over pag. 05 t/m 14 & 46 t/m 48) af hebt.

Bestudeer hierna pag. 15 t/m 22.

Wat betekent het woord **synagoge**? Leg uit: hoe zijn we aan dit woord gekomen?

*In de Babylonische ballingschap misten de mensen de tempel (in Jeruzalem). Daarom kwamen ze samen bij iemand thuis om te bidden, uit de Thora te leren en sabbat te vieren. Het woord **synagoge** komt uit het Grieks en betekent "huis/ plaats van samenkomst".*

2. **Minjan**: leg uit wat dit woord betekent voor religieuze Joden. *Tip*: lees pagina 15.

Een minjan (Hebreeuws: מניין, Jiddisch: "minje") is een groep van ten minste tien volwassen joodse mannen dat vereist is voor het gemeenschappelijk gebed in een synagoge. (Ook voor het zeggen van het kaddiesj bij de begrafenissen is de aanwezigheid van tien personen vereist. In het orthodoxe Jodendom moeten dat mannen zijn; een joodse jongen wordt vanaf zijn bar-mitswa als religieus volwassen beschouwd).

3. Noteer achter elk woord hieronder de juiste betekenis en/ of (zo nodig) waarvoor het wordt gebruikt.

Heilige Ark

A) De Ark van het Verbond (Hebreeuws: אָרוֹן הַבְּרִית 'Ārôn Habbərît), is in de traditie van de TeNaCh een heilige kist. De Ark werd gemaakt tijdens de uittocht uit Egypte, bij de berg Sinaï. Het was een draagbare kist, waarin de twee stenen platen met daarop de tien geboden bewaard werden. De Ark vertegenwoordigde Gods aanwezigheid (waar de Ark was, daar was JHWH). Later stond de Ark in het allerheiligste, de binnenste ruimte van de tabernakel (Gods tent) en nog later in het allerheiligste in de, door koning Salomo gebouwde, tempel in Jeruzalem.

B) De Heilige Ark een grote kast met deuren in de synagoge. De Ark is het belangrijkste "onderdeel" in het gebouw. Het is kast met deuren, met een gordijn, ervoor waarin de heilige boekrollen van de TeNaCh worden bewaard. Bij de Ark hangt een lamp aan het plafond die altijd brandt, als teken van Gods aanwezigheid.

Bima

De Bima (Hebreeuws: בימה) is een spreekgestoelte. Het is de verhoogde plaats met lessenaar in een synagoge waar de boekrollen van de TeNaCh worden voorgelezen. Op de Bima wordt door de ba'al koree uit de Thora gelezen en een gedeelte van de dienst door de chazan geleid. De chazan is de voorzanger die de dienst leidt en soms ook uit de Thora voorleest. In de Portugese synagoge wordt deze verhoging de Teba genoemd.

De Bima staat altijd centraal, in het midden van de synagoge. Bij sommige feestdagen (met name de viering van het joodse feest Sjavoet, wanneer de synagoges uitbundig versierd zijn met bloemen) wordt de Bima feestelijk versierd. Bij een Chatoena (joods huwelijk) wordt in de synagoge op de Bima (of in de synagoge) een Choepa ("huwelijkestent") geplaatst.

Jad

Jad betekent "hand" en is een stokje met daaraan een handje. Een jad (Hebreeuws: יד, "hand") is een zilveren aanwijzer die in de synagoge wordt gebruikt tijdens het voorlezen uit de Thora. Naast dat het erg handig is om tijdens het lezen de tekst aan te wijzen wordt de Jad met name gebruikt uit eerbied voor de Thora en om te voorkomen dat de tekst vervuild of beschadigd raakt door direct contact met een vinger.

- Menorah** *De zevenarmige menorah is misschien wel het meest herkenbare symbool dat de Joodse volk vertegenwoordigt. Het symboliseert het idee dat de staat Israël een lichtbrenger en voorbeeld mag zijn voor alle volken. Een menorah (Hebreeuws: מְנוֹרָה) is een 7-armige lichtstandaard, die gemaakt werd uit massief goud. Het is het oude symbool voor het Hebreeuwse volk en één van de oudste symbolen voor het Jodendom in het algemeen.
Mozes moest van JHWH volgens precieze voorschriften een 7-armige kandelaar laten maken en plaatsen in de Tabernakel, aan de zuidkant (Exodus 25:31-40, 26-35). In de eerste tempel, die werd gebouwd door koning Salomo, brandden tien menorah's (1 Koningen 7:49), vijf aan elke kant in de tempel. Let op: de menorah heeft zeven armen en mag je verwarren met de 9-armige kandelaar die bij het Chanoekafeest wordt gebruikt, de Chanoekia!*
- Rabbijn** *Een rabbijn of rabbi (Hebreeuws: רַבִּי, rabī, Jiddisch: רבה, Rebeh) is een joodse geleerde die expert is op het gebied van de Halacha (de Joodse wet). Letterlijk betekent rabbijn "leraar". Een rabbijn is dus de religieuze leider van een synagoge en een Joodse religieuze leraar.*
- Chazan** *Een chazan (Hebreeuws: חָזָן) is de voorzanger bij een joodse gebedsdienst. Een chazan moet de Hebreeuwse teksten begrijpen en deze met een mooie stem kunnen voordragen om in de synagoge of Joodse gemeenschap het gebed te leiden.*
- Keppeltje** *In het Jodendom horen mannen het hoofd te bedekken; het dragen van de keppeltje is een teken van eerbied voor God. Religieuze mannen dragen meestal de gehele dag een keppel, andere mannen dragen er één wanneer zij bidden.
Het dragen van een keppeltje heeft verschillende functies: 1. Respect voor iets hogers: de echte betekenis van hoofdbedekking is respect voor het hogere, het gevoel, dat "er iets boven ons mensen is". 2. Religieuze schaamte, want toch is er meer. Een hoofdbedekking vormt een deel van de kleding en volgt de algemene geloofsleer. In de Thora staat dat mensen zich schamen (vergelijk Genesis 2:25 met Genesis 3:7). Een hoofdbedekking is daarom onderdeel van de kleding. Joden bedekken hun hersenen omdat zij "zich samen voor hun verstand". God heeft de mens veel intelligentie gegeven, maar als mensen hierover goed nadenken, komen ze al gauw tot de conclusie dat ze er niet veel mee doen. 3. Het is een signaal naar buiten toe: een keppeltje geeft aan waar je bij hoort én waarvoor je als gelovige staat (je bent solidair met het joodse volk en Israël). 4. Ook geeft het diversiteit binnen het Jodendom aan. Een keppeltje is een uiting van je persoonlijkheid (denk bijv. aan kleur en/ of materiaal. Gekleurde, gehaakte keppels zijn bijv. modern-orthodox.
Orthodoxe vrouwen dragen na het huwelijk een joodse pruik of een speciaal joodse vorm van een hoofddoek, of een pet of hoedje; ongehuwde vrouwen bedekken hun haar niet.*
- Gebedsmantel** *In het Jodendom is een talliet (Hebreeuws: טלית) of talles een rechthoekig omzoomd gebedskleed met aan de vier hoeken draadjes (tsietsiet), dat door mannen gedragen wordt tijdens het ochtendgebed. Bij sommige liberaal-joodse gemeenten dragen ook vrouwen een talliet.*
- Gebedsriem** *Tefilin, tefillien (Hebreeuws: תפילין, afgeleid van tefiela, gebed) of gebedsriemen zijn in het Jodendom leren riemen met daaraan zwarte doosjes die bij het ochtendgebed op werkdagen worden gedragen. In de doosjes zitten teksten uit de Thora. De gebedsriemen bestaan uit een hoofdstel en een gedeelte om de arm en hand. De doosjes zitten op de bovenarm (dicht bij het hart, het gevoel), op het hoofd (het verstand, de ziel) en de hand (als aanduiding van kracht). Volgens de traditie dragen alleen mannen ouder dan 13 jaar, die Bar mitswa gedaan hebben, gebedsriemen. In sommige liberale gemeenten zijn er ook vrouwen die dat doen. Tijdens de sjabbat en feestdagen worden de riemen niet gebruikt. Op doordeweekse dagen worden de gebedsriemen gedragen bij het ochtendgebed (sjachariet).*

4. Bestudeer opdracht 7 (pag. 18) uit het werkboek.
 Noteer hieronder (links) achter elk nummer de juiste naam (zie plaatje op pag. 18)
 Geef (rechts) aan waarvoor elk onderdeel dient. *Tip: lees pagina 16 en 17.*

1) <i>Vrouwengalarij</i>	<i>hier kunnen de vrouwen (apart van de mannen) zitten</i>
2) <i>Chazan</i>	<i>voorzanger, iemand die de dienst leidt</i>
3) <i>Bima</i>	<i>voorleeslessenaar, van hier worden de teksten voorgelezen</i>
4) <i>Tien Geboden</i>	<i>Thora/ leefregels, God gaf Zijn regels aan de mens</i>
5) <i>Heilige Ark</i>	<i>kast met de boekrollen van de TeNaCh</i>
6) <i>Menorah</i>	<i>grote zevenarmige kandelaar</i>

5. Lees nog eens pag. 15 t/m 18 door.

Leg uit: **Waarom heet het geloofsgebouw van Joden niet Tempel?**

Voor de Babylonische ballingschap hadden de Joden één Tempel (in Jeruzalem, gebouwd door koning Salomo). De eerste tempel werd verwoest in 587 v.Chr. door de troepen van Nebukadnezar II, koning van het Babylonische rijk en de Joden werden gedeporteerd naar Babylonië. In de ballingschap kwamen ze bij elkaar thuis om te bidden, uit de Thora te leren en sabbat te vieren. Het woord synagoge komt uit het Grieks en betekent "huis/ plaats van samenkomst". Deze Babylonische ballingschap duurde 46 jaar totdat de Perzen Babylon in 539 v.Chr. veroverden en de Joden van de Perzische koning Cyrus mochten terugkeren naar Jeruzalem om hun tempel te herbouwen. De tweede tempel werd in 70 n.Chr. door de troepen van Titus, keizer van het Romeinse rijk, vernietigd. Dit was tijdens de Joodse opstand, toen hij met succes Jeruzalem belegerde en de stad Jeruzalem en de Tempel vernietigde. Joden hebben dus nu geen Tempel (meer) en hun geloofsgebouw heet synagoge.

6. Lees nu verder pag. 19 én 20 over de sabbat.

Leg uit (geef 2 redenen): **Waarom vieren Joden de sabbat?**

De sabbat is een heilige (bijzondere) dag om zich vooral bezig te houden met religieuze zaken en om te rusten. Dat wordt gebaseerd op 2 Bijbelteksten uit Exodus 20 en Deuteronomium 5. In Exodus 20 staat dat een mens zes dagen mag werken, maar op de 7^e dag moet rusten, omdat God na zes scheppingsdagen ook rustte en genoot van al Zijn werk. De mens is geschapen om een vrij mens te zijn; je mag geen slaaf worden van je werk. In Deuteronomium 5 staat dat je op de sabbat geen werk mag doen en dat dit een rustdag moet zijn. Zo wordt herdacht dat het volk Israël eens slaven waren in Egypte (Exodus).

7. Lees pag. 20 nóg eens goed.

Bestudeer opdracht 8 (pag. 20). Leg uit: **Waarom kun je zien dat de sabbat een echte rustdag is?**

Je mag niet iets (nieuws) maken, niets "scheppen", zelfs geen vuur maken of iets (op)schrijven. Verder kun je dat zien aan de rituelen die Joden uitvoeren op de sabbat en rond sabbatsmaaltijd. Want de sabbat is er voor de mens (en de mens niet voor de sabbat).

8. Lees pag. 21 over de **joodse kalender**.

Hoe groot is het verschil in jaren tussen de joodse jaartelling en de christelijke jaartelling? .....

(Jodendom) 5780 – (Christendom) 2020 = 3760 jaar

Leg uit: **Wat is het verschil tussen "Anno Domini" en "Anno Mundi"?**

De christelijke jaartelling wordt "Anno Domini" genoemd. Dit is de jaartelling die door de monnik Exiguus werd ingevoerd als hulpmiddel bij het opstellen van zijn paastabel die hij rond het jaar 525 presenteerde aan, officiële vertegenwoordigers van, paus Johannes I. De christelijke jaartelling is in veel landen, in het bijzonder in de westerse wereld, de gebruikelijke jaartelling. Anno Domini is Latijn voor "in het jaar des Heren" of "in het jaar van de Heer", afgekort met AD of A.D.

"Anno Mundi" (afkorting van het Latijnse "ab creatione mundi" dat is: "in het jaar van de wereld", of "sinds de schepping van de wereld"), afgekort AM of A.M., is het begin van de jaartelling die telt vanaf het moment van de Bijbelse schepping van de wereld.

Verskil: Joden die tellen vanaf het begin van de wereld, Christenen tellen vanaf de geboorte Christus.

9. Gebruik pag. 21 en opdracht 10 (pag. 20) over de **joodse kalender** bij deze vraag.
Joden en Christenen gebruiken een andere weekindeling (of kalender).

Leg uit: Welke dag is volgens de kalender **de eerste- en de laatste dag van de week?**

<i>De Jodendom</i>	<i>Eerste dag</i>	✡ = zondag (de eerste dag van de schepping)
	<i>Laatste dag</i>	✡ = sabbat (begint op vrijdagavond, tot zaterdagavond)
<i>Christendom</i>	<i>Eerste dag</i>	✝ = zondag (eerste scheppingsdag)
	<i>Laatste dag</i>	✝ = zaterdag

✡ *De joodse dag begint met zonsondergang. Daarom beginnen sabbat en alle feestdagen met het verdwijnen van het daglicht en eindigen zij bij het verschijnen van drie sterren aan de hemel (of “de maan”, maar die zie je niet altijd).*

10. Gebruik pag. 21 en opdracht 8 (hierboven) over de **joodse kalender** bij deze vraag.

Leg uit: **In welk jaar leven wij nu volgens de joodse jaartelling?** 5780

11. Gebruik pag. 21 en 22 over de **joods nieuwjaar** bij deze vraag. Klik [hier](#) voor meer info.

Leg uit: **Waarom valt het joods nieuwjaar de ene keer in september en de andere keer in oktober?**

*In het Jodendom wordt een **maankalender**, met 12 maanden van afwisselend 29 en 30 dagen, gebruikt. Dat aantal hangt samen met de omloop van de maan om de aarde die 29,5 dagen duurt. Iedere joodse maand begint en eindigt met de nieuwe maan. Twaalf (maan)maanden tellen **354 dagen**.*

Een zonnejaar -dat is gebaseerd op de omloop van de aarde om de zon- heeft circa 365 dagen. Dus is er een tekort van 11 dagen van het maanjaar ten opzichte van het zonnejaar. Om te voorkomen dat de joodse feestdagen, die seizoensgebonden zijn, gaan schuiven door het zonnejaar wordt zeven keer in de negentien jaar een maand toegevoegd aan het joodse jaar.

Godsdienst

VDT

2havo/vwo

Portfolio Jodendom LES 3

Tijdens de les maak je onderstaande opdrachten. Niet af in de les = huiswerk vóór de eerstvolgende les. Jouw eigen antwoorden kun je noteren op dit blad (digitaal of op papier). *Heb je vragen?* Stel ze aan je docent! Je leert het werkboek, je aantekeningen (filmpjes) én de opdrachten van het portfolio voor de toets. Alle opdrachten (je portfolio) neem je mee tijdens de afsluitende toets. De portfolio-opdrachten worden beoordeeld door de docent met O(nvoldende), (V)oldoende of (G)oed.

J2

Verwerkingsstof

Bestudeer pag. 23 t/m 34 en maak de opdrachten hieronder

1. Zorg ervoor dat je eerst les 2 (over pag. 15 t/m 22) af hebt.

Bestudeer hierna pag. 23 t/m 25.

Wat betekent het woord **Talmoed**? Leg uit: hoe zijn we aan dit woord gekomen?

De Talmoed (Hebreeuws: תלמוד) is de mondelinge leer. Het is na de TeNaCh het belangrijkste boek binnen het Jodendom. Het bevat de commentaren van belangrijke rabbijnen en andere schriftgeleerden op de TeNaCh. Het is veelal in de vorm van discussies tussen voor- en tegenstanders van een bepaald standpunt geschreven.

Deze mondelinge traditie van uitlegging en verklaring van de Thora en Nebiim vanaf de tijd van Mozes werd later opgeschreven en zo als een zeer uitgebreide samenstelling van mogelijke uitleggingen, anekdotes, legenden en mythen verzameld. De manier waarop in de Talmoed (mondeline leer) wordt gediscussieerd is kenmerkend voor het Jodendom: leren door discussie. In de synagogen en leerscholen van vooral orthodoxe Joden kun je nog altijd felle discussies meemaken over de manier waarop de Talmoed kan worden uitgelegd.

Leg uit: Wat is het verschil tussen “mondeline Thora” en “geschreven Thora”?

*Naast de geschreven Thora (de vijf boeken van Mozes) bestaat er ook een mondelinge Thora. Tegelijk met de geschreven Thora werd de **Misjna**, de mondelinge Thora, ontvangen. In de Thora staan de algemene richtlijnen van het joods leven; de Misjna gaat dieper in op de exacte regels. Een vraag als “Welke activiteiten zijn op sabbat verboden?”, is bijvoorbeeld in de Misjna opgeschreven. De Misjna werd door de latere Rabbijnen van de periode van de Talmoed besproken. Zij discussieerden over echte of verzonnen situaties en het toepassen van de in de Thora en Misjna genoemde regels op die situaties.*

2. **Kosjer**: leg uit wat dit woord betekent voor religieuze Joden. *Tip*: lees pagina 24.

Kosjer betekent letterlijk: “toegestaan”. De Kasjroet (Hebreeuws: כשרות betekent “geschiktheid”) is het geheel van spijswetten dat in het Jodendom bepaalt of voedsel wel of niet door joden gegeten mag worden. Voedsel dat aan deze spijswetten voldoet, beschouwt men als rein en wordt in het Nederlands traditioneel kosjer genoemd (onrein voedsel wordt “treife” genoemd. Orthodoxe joden gaan strikt met de spijswetten om. Liberale joden houden zich minder strikt aan alle regels).

Tip: maak voor jezelf opdracht 1 (pag. 25).

NB. Tijdens de toets krijg je ook een recept, waarvan jij moet aangeven of het al of niet kosjer is.

Noteer hieronder 1 recept dat *niet* uit een joods kookboek komt en leg uit waarom dat is.

Een niet-kosjer recepten zijn:

- D, omdat roomschnitzels (kalfsvlees met een melkproduct) niet kosjer is;*
- E, omdat eend (watervogel) niet kosjer is, en;*
- F, omdat mosselen (schelpdieren) niet kosjer zijn.*

Bestudeer opdracht 2 (pag. 26 én 27) uit het werkboek.

Noteer hieronder (vier) joodse **geboorterituelen**. *Tip*: lees pagina 26 en klik voor meer info [hier](#).

- 1) Jongens worden op de achtste dag na hun geboorte besneden en krijgen dan hun naam.*
- 2) Familieleden en vrienden van de ouders worden uitgenodigd bij/ voor de naamgeving*.*
- 3) Na het noemen van de naam wordt een wens uitgesproken: dat de jongen mogen leven uit en naar de Thora.*
- 4) Het is een zegen wanneer een meisje wordt geboren; daarom ontvangen meisjes hun naam in de synagoge op de eerste sabbatsmorgen* na de geboorte (zie ook 2). Let op; meisjes worden niet besneden.*

Leg uit: Wat is er zo bijzonder aan de joodse **besnijdenis**?

Door de besnijdenis, die op de achtste dag na de geboorte plaats vindt, wordt een joods jongetje opgenomen in het Verbond (briet mila), dat door God met Abraham gesloten is (Gen. 15:18). God had Abraham gevraagd om zichzelf en al zijn mannelijke nakomelingen te laten besnijden. Sindsdien wordt een onbesneden man (meestal) niet als een jood beschouwd. Bij orthodoxe Joden wordt pas bij de besnijdenis de naam van het jongetje bekend gemaakt. Alleen onder dwingende omstandigheden of op medische grond wordt de besnijdenis tot een later tijdstip uitgesteld. Tijdens een plechtige en feestelijke bijeenkomst wordt door de besnijder een deel van de voorhuid van het kind verwijderd, ten teken van het verbond.

3. Lees nog eens pag. 27 door.

Leg uit: **Welke geschiedenis hoort bij onderstaande namen?**

*Abraham De stamvader (vader van vele volken) van Israël en hij werd “geroepen” door God. Vader van Isaak.
Jacob Tweelingbroer van Ezau, zoon van Isaak en 3^e aartsvader van Israël.
Hij werd ook Israël genoemd: stamvader van de 12 stammen van Israël.
Salomo Zoon van David en Batseba. Bekend vanwege zijn geloofsvertrouwen en grote wijsheid. Liet later toch ook tempels bouwen voor afgoden dat na zijn dood leidde tot een scheuring van zijn rijk in het noordelijke Israël en het zuidelijke Juda, hij was daarmee de 3^e en laatste koning van Israël.
Sara Echtgenote van Abraham. Zij kon eerst geen kinderen krijgen en moest lachen toen ze een (boodschapper van) God hoorde zeggen dat ze een zoon zou baren. Moeder van Izaak.
Esther Nichtje van Mordechai. Hoofdfiguur van het gelijknamige boek Esther in TeNaCh. Zij trouwde de Perzische koning Ahasveros. Haar levensverhaal vormt de basis voor het joodse feest Poerim.
Eva Eva is volgens de TeNaCh de eerste vrouw. In Genesis staat dat God Adam schiep door leven te blazen in het “stof der aarde”. Later schiep Hij Eva uit een rib van Adam, als een “tegenover” voor hem.*

4. Lees nu verder pag. 28 over de Bar-mitswa.

Leg uit (geef 3 gevolgen): **Waarom vieren Joden Bar-mitswa?**

*Bar-mitswa wordt gevierd wanneer een jongen “voor de joodse Wet volwassen wordt” en hij is dan dus zelf verantwoordelijk onder de Thora. Door een jongen voor de Thora op te roepen, wijst de geloofsgemeenschap erop dat hij volwassen is. Wanneer een Joodse jongen dertien jaar wordt, wordt hij namelijk **Bar-mitswa** (בֶּר מִצְוָה = “zoon van het gebod”). Na de oproep leest hij dan op de sabbat na zijn 13^e verjaardag, tijdens de dienst in de synagoge voor uit de Thora. Vanaf dat moment wordt hij verantwoordelijk tegenover JHWH en dus “volwassen voor de joodse Wet”. Ruim voor zijn 13^e verjaardag leert hij het stuk uit de Thora dat hij zal voorlezen al uit het hoofd.*

Leg uit: **Wat is het verschil tussen “Bar-mitswa” en “Bat-mitswa”?**

*Zie hierboven bij Bar-mitswa. Wanneer een Joods meisje 12 jaar wordt, wordt ook zij verantwoordelijk onder de Thora. Op dat moment wordt het meisje een **Bat-mitswa** (בַּת מִצְוָה = “dochter van het gebod”). Meisjes in orthodoxe gezinnen horen niet uit de Thora te lezen en daarom lezen zij over een joods onderwerp iet voor. Meisjes die liberaal- en conservatief joods zijn, lezen daarnaast meestal ook een deel uit de Thora voor, net als de jongens die bar mitswa worden. Die dienst in de synagoge wordt vaak, zoals bij de jongens en orthodoxe meisjes, direct of later op de dag gevolgd door een feestmaaltijd met familie, vrienden en leden van de joodse geloofsgemeenschap..*

5. Lees pag. 28 (opdracht 5) door.

Bestudeer opdracht 5 (pag. 28 + 29) en vul de juiste woorden hieronder in.

Mijn naam is Jaap van Gelder. Ik woon in Amsterdam en ben 15 jaar. Een belangrijke gebeurtenis in mijn leven, die ik mij nog goed herinner, was de dag van mijn bar-mitswa. Ik was toen net (1) dertien jaar geworden. Ik zat al op de middelbare school. Wij zijn thuis niet (2) orthodox joods, maar liberaal. Mijn ouders en ik zelf hebben wel gekozen voor een (3) joodse middelbare school. Daar leer je veel dingen die me de geschiedenis en godsdienst van (4) Joden te maken hebben. Op de (5) sabbat na mijn dertiende verjaardag werd ik (6) Bar-mitswa, dat betekent “zoon van het gebod”. Dat is een grote stap in mijn leven geweest, want vanaf dat moment werd ik in de synagoge als een (7) volwassen man beschouwd.

Mijn ouders zijn sinds die dag niet langer (8) [verantwoordelijk](#) voor mij. Ik moet nu zelf al de (9) [geboden](#) en verplichtingen, nakomen, die bij onze joodse (10) [godsdienst](#) horen. Als je Bar-mitswa wordt, moet je een stuk uit de (11) [Thora](#) lezen. Je hebt dan gebedsriemen om en je moet ook de (12) [gebedsmantel](#) dragen tijdens het lezen. Dat lezen van zo'n (13) [Hebreeuwse](#) tekst valt wel mee hoor! Je moet niet vergeten dat wij tijdens de (14) [joodse les](#) al leren om de Thora in het Hebreeuws te lezen. Daar komt nog bij dat ik de tekst al enkele (15) [weken](#) tevoren had geoefend.

Over die (16) [gebedsriemen](#) kan ik jullie ook nog iets vertellen. Je moet er altijd twee dragen, één om je (17) [linkerarm](#) tegenover je hart. De andere draag je op je (18) [hoofd](#) bij je verstand. Dat geeft aan dat wij God moeten liefhebben met heel ons (19) [hart](#) en met heel ons (20) [verstand](#).

6. Lees pag. 29 + 30 over het **joodse huwelijk**.

Leg uit: **Welke 4 rituelen zijn kenmerkend voor het joodse huwelijk?**

*Het uitwisselen van de ring en trouwbelofte en het samen delen van de levensbeker en uitspreken van gelukwensen. De joodse huwelijksluiting wordt **choepa** genoemd. Het bruidspaar staat tijdens de huwelijksluiting in de synagoge ook onder de choepa, dit is een afdakje ("tentje") in de synagoge. De bruidegom schuift de **ring** (symbool voor trouw) om aan de rechter wijsvinger van de bruid en **zegt**: "Door deze ring ben je mijn vrouw volgens de wet van Mozes en de profeten." Daarna drinkt het bruispaar samen uit de levensbeker (symbool dat alle lief en leed wordt gedeeld). Aan het eind van de ceremonie wordt een **beker kapot gemaakt** en roepen de aanwezigen "**Mazzeltov!**" (veel geluk).*

Leg uit: Wat wordt er met **choepa** bedoeld?

- 1) De joodse huwelijksluiting wordt choepa genoemd.
- 2) Het afdakje ("tentje") in de synagoge, heeft ook choepa.

7. Lees pag. 30 + 31 over het **dood en begrafen**.

Leg uit: **Noem 3 kenmerkende gebruiken/ rituelen rond de joodse begrafen**.

In het Jodendom wordt een dode (1) zo snel mogelijk na het overlijden begraven. Bij een joodse begrafen wordt een beetje aarde uit Israël (2) in de kist gestrooid of onder het hoofd van de overledene gelegd. Ook wordt er (3) het Kaddisj-gebed uitgesproken, waarmee God als Schepper van de wereld wordt geëerd.

In het Jodendom wordt niet gecremeerd, uit eerbied voor het lichaam; de geest van de mens keert naar God terug. Doden worden de op hun sterfdag herdacht (4), met het aansteken van een lampje. En (klein)kinderen bezoeken op de sterfdag het graf van hun (groot)ouders (5). Een andere gewoonte is het neerleggen van een steentje op het graf, als herdenkingsteken (6).

Leg uit: **Wat is de betekenis van de "kaddisj van de rouwenden"?**

Het Kaddisj-gebed (Hebreeuws: קדיש) ofwel kaddisj (Nederlands-Jiddisch) is een van de oudste en belangrijkste gebeden in de joodse liturgie en het is in het Aramees geschreven, op dat moment de door de Babylonische Joden gesproken taal. Alleen de laatste zin is in het Hebreeuws.

Er zijn verschillende vormen van kaddisj, maar één gebed staat vooral bekend als "gebed voor een dode", in het Hebreeuws "kaddisj-jatom" (het gebed van de wees) of "kaddisj avelim" (het gebed van de rouwenden). In de tekst van dit gebed wordt Gods naam geheiligd en in veel termen geprezen en om de snelle komst van de Messias gevraagd.

8. Bestudeer (leer!) pag. 31 t/m 33. Geef van elk feest een omschrijving. *Tip: lees [hier](#) over Joodse feesten.*

Pesach = Het "Feest van de ongezuurde broden" (of Joods Pasen) is een eeuwenoud feest dat zijn oorsprong vindt in de geschiedenis van het volk Israël, waarbij de uittocht van het joodse volk uit Egypte wordt herdacht. Het wordt gevierd van 15 t/m 22 Nisan.

Heel lang geleden werd met dit feest de eerste oogst van het nieuwe jaar gevierd. De eerste gerst en de eerste lammetjes werden geofferd. Tegenwoordig wordt de uittocht van het joodse volk uit Egypte herdacht. Na een periode van ongeveer 400 jaar slavernij in Egypte werd het volk Israël op gezag van JHWH door Mozes uit Egypte uitgeleid op weg naar het beloofde land Kanaän.

- Sjavoet* = Het Wekenfeest, dat begint officieel de voorgaande avond bij zonsondergang wanneer volgens de joodse kalender een nieuwe dag begint. Het wordt gevierd op 6 en 7 Sivan. Het feest Sjavoet wordt 50 dagen (oftewel 7 weken) na Pesach gevierd. Sjavoet is de Hebreeuwse naam voor Wekenfeest. Precies zeven weken na Pesach -de uittocht uit Egypte- verzamelden het volk Israël zich aan de voet van de berg Sinaï, waar JHWH hen de Tien Geboden gaf. Met Sjavoet wordt herdacht dat het volk Israël de Tien Woorden kreeg; deze worden dan ook gelezen in de synagoge waar tijdens dit feest de Bima en heilige Ark zijn versierd.
- Soekot* = Loofhuttenfeest is een joods feest dat 7 dagen duurt, en waarbij herdacht wordt, dat de Israëlieten 40 jaren lang in hutten in de woestijn omzwierven. Het wordt gevoerd op 15 Tisjri (in de herfst). Met Soekot wordt herdacht dat het joodse volk 40 jaar door de woestijn moest zwerven. Zij leefden toen in (loof)hutten gemaakt van palmladeren. Het Loofhuttenfeest is het begin van een zeven dagen durende periode, waarin bij veel Joodse gezinnen in hun tuin of in hun woning een loofhut wordt gebouwd. Tijdens deze dagen wonen zij hierin, eten hun maaltijden en luisteren naar de verhalen over de tocht van het volk Israël door de woestijn.
- Rosj Hasjana* = Joods Nieuwjaar en werd op zaterdag 19 en zondag 20 september 2020 gevierd. Dat was het begin van het Joodse jaar 5781. Rosj Hasjana begint officieel de voorgaande avond bij zonsondergang wanneer volgens de joodse kalender een nieuwe dag begint, dus op vrijdagavond 18 september 2020 begon het joodse jaar 5781. Joden herdenken hiermee de schepping. Rosj Hasjana wordt gevierd op 1 en 2 Tisjri van de joodse kalender. Dat zijn de eerste twee dagen van de joodse maand Tisjrie, de 7^e maand van de joodse kalender. Een ritueel is het blazen op de ramshoorn.
- Jom Kippoer* = Grote Verzoendag en begint officieel de voorgaande avond bij zonsondergang wanneer volgens de joodse kalender een nieuwe dag begint. Het wordt gevierd op 10 Tisjri, de 10e dag van het nieuwe jaar. Jom Kipoer (voluit Jom ha-Kippoeriem = Dag van de Vergevingen) is de heiligste dag van het joodse jaar en daarmee de belangrijkste joodse feestdag. Op deze dag beslist God over het lot van de mensen in het komende jaar. Men belijdt zijn eigen of persoonlijke én gemeenschappelijke zonden omdat wij mensen verantwoordelijk zijn voor wat wij doen en (na)laten in de wereld.
- Chanoeka* = het lichtfeest of toewijdingsfeest begint officieel de voorgaande avond bij zonsondergang wanneer volgens de joodse kalender een nieuwe dag begint. Het wordt gevierd van 25 Kislev t/m 2 Tevet. Het feest duurt acht dagen, ter nagedachtenis aan het "oliewonder" in de Tempel van Jeruzalem in 164 v. Chr. Het is gebruikelijk dat Joden elkaar dan geschenken geven. Met het feest wordt de her-inwijding van de Tempel van Jeruzalem in 164 v. Chr. door Judas de Makkabeeër gevierd. Na de her-inwijding was er volgens de beschrijving van het wonder van de olie in de Talmoed slechts één kruikje koshere olie voorradig om de Menorah te branden tijdens de reiniging van de Tempel. Het kruikje raakte echter niet leeg voordat nieuwe zuivere olie was toe bereid, maar schonk genoeg olie om de menora gedurende 8 dagen brandend te houden. De 9-armige kandelaar of Chanoekia heeft plaats voor 8+1 lichtjes, meestal kaarsjes of vlammetjes op olie. De Chanoekia verschilt van de Menorah die 7 armen heeft. Tijdens Chanoeka wordt elke dag, direct nadat het donker is geworden, één lichtje meer aangestoken: de eerste dag één, de tweede dag twee enz., tot op de achtste dag alle lichtjes branden. Op de vrijdagavond van de sabbat wordt de Chanoekia aangestoken voor de sabbatkaarsen. Bij het aansteken wordt elke dag ook eerst het extra ("negende") lichtje aangestoken.

Poerim = Het Lotenfeest word jaarlijks op 14 Adar van de Joodse kalender gevoerd. Poerim is een uitbundig en vrolijk voorjaarsfeest en lijkt dan ook wel op het christelijke Carnaval. In het Perzisch betekent poer "lot". Op dit feest wordt in het Jodendom herdacht dat op deze dag het lot van het Joodse volk, dat in de 5e eeuw v. Chr. in ballingschap leefde in het Perzische Rijk, een wending nam en het van uitroeiing werd gered. Dit wordt beschreven in het verhaal van Esther dat in de Chetoebim (3e deel van de TeNaCh) staat.

9. Lees pag. 33 over Chanoeka.

Noteer één overeenkomst tussen **Chanoeka** en **Menorah**.

Een Menorah en Chanoeka zijn beiden een kaarsenstandaard, "brengers van licht".

Noteer één verschil tussen **Menorah** en **Chanoeka**.

De Menorah heeft zeven armen en de Chanoeka heeft negen armen (of kaarshouders).

10. Maak opdracht 7 (zie pag. 34) hieronder: vul in. Gebruik hierbij pag. 23 t/m 34 van het werkboek.

Vul de woorden aan de hand van de omschrijvingen in. Alle antwoorden kun je vinden in hoofdstuk 1 en 2. De woorden overlappen elkaar met een letter. Let op: de ij bestaat uit 2 losse letters (i en j).

	P ₁	E ₂	S ₃	A ₄	C ₅	H ₆	A ₇	G ₈	G ₉	A ₁₀	D ₁₁	A ₁₂	M ₁₃	O ₁₄	K ₁₅
															U ₁₆
E ₄₈	B ₄₉	I ₅₀	I ₅₁	M ₅₂	O ₅₃	Z ₅₄	E ₅₅	S ₅₆	J ₅₇	O ₅₈	E ₅₉	L ₆₀	O ₆₁	M ₁₇	
N ₄₇													O ₆₂	A ₁₈	
E ₄₆		O ₈₂	S ₈₃	H ₈₄	E ₈₅	R ₈₆	A ₈₇	B ₈₈	B ₈₉	I ₉₀	J ₉₁	F ₆₃	Z ₁₉		
M ₄₅		K ₈₁									N ₉₂	H ₆₄	Z ₂₀		
E ₄₄		R ₈₀						H ₉₆	C ₉₅	A ₉₄	O ₉₃	U ₆₅	E ₂₁		
I ₄₃		A ₇₉										T ₆₆	L ₂₂		
R ₄₂		R ₇₈	O ₇₇	P ₇₆	S ₇₅	A ₇₄	I ₇₃	D ₇₂	E ₇₁	O ₇₀	M ₆₈	L ₆₉	A ₆₇	T ₂₃	
S ₄₁														O ₂₄	
D ₄₀	E ₃₉	B ₃₈	E ₃₇	G ₃₆	N ₃₅	I ₃₄	D ₃₃	I ₃₂	E ₃₁	R ₃₀	P ₂₉	S ₂₈	R ₂₇	E ₂₆	V ₂₅

Een joodse uitspraak over feesten is:

B ₄₉	E ₂₁	L ₂₂	A ₇	N ₃₅	G ₉	R ₂₇	I ₅₁	J ₈₄	K ₁₅	E ₃₉	R ₇₈	D ₁₁	A ₈₇	N ₄₇	H ₉₆	E ₄₄	T ₂₉
V ₂₅	I ₉₀	E ₂	R ₄₂	E ₅₉	N ₉₂	V ₂₅	A ₄	N ₃₅	D ₄₀	E ₄₈	F ₆₃	E ₄₆	E ₃₇	S ₃	T ₂₃	E ₇₁	N ₄₇
I ₇₃	S ₅₆	H ₆₄	E ₅₅	T ₆₆	D ₁₁	O ₈₂	E ₂₆	N ₃₅	V ₂₅	A ₁₂	N ₄₇						
R ₃₀	E ₈₅	C ₅	H ₆	T ₆₆	V ₂₅	A ₁₀	A ₁₈	R ₈₀	D ₄₀	I ₃₃	G ₃₆	H ₆	E ₂	I ₃₄	D ₁₁		